

Cəfərova Aytən Rafail qızı² **BOLQAR DİLİNİN LEKSİKASINDA MƏCAZLAŞMA**

Dill dəyişir və inkişaf edir. Dilin dəyişməsi onun bütün səviyyə vahidlərində zaman və məkan kontekstindən asılı olaraq subyektiv amillərlə də sıx bağlıdır. Dil dəyişir dedikdə insanların kommunikasiya ehtiyacından asılı olaraq onun müxtəlif vahidlərində zəif və sürətli, miqyasına görə geniş və ya dar, davamlılığına görə uzunmüddətli və ya qısa bir dövr üçün və s. kontekstlərdə baş verən proses nəzərdə tutulur. İnkişafa gəldikdə isə dildə təbiətdə olduğu kimi dəyişməz heç nə yoxdur, lakin inkişaf onun tempinin dərəcəsinə və məzmununa görə mühüm fərqləri vardır. İnkişaf tək-cə sosial və ictimai analiz deyil, o həm də linqvistik sferaya aid olmaqla dilin bütün sferalarını əhatə edir. Buna da səbəb dildəyişicilərinin düşüncəsində baş verən inkişafdır. Əgər dilin leksik sistemində hansısa sözlər arxaikləşsə və ya dildən çıxırsa, deməli, dil həmin anlayışların yerinə dövr, zaman üçün yeni anlayışlarla doldurur. Bu, dilin yeni kommunikasiya ehtiyaclarının ödənilməsi üçün lazımsızlardan imtina etmək, yeniləri yaratmaq və ya qəbul etmək istiqamətindəki inkişafa yol açar. Bütün hallarda dilin səviyyə strukturlarının və vahidlərinin sabitliyi və ya dəyişməsi nisbi xarakter daşıyır. Əgər deyiriksə, dilin qrammatik strukturu sabitdir, əlbəttə ki, biz onu leksik səviyyəyə nəzərən sabit hesab edirik. Hətta dilin sintaktik səviyyəsi belə kommunikasiya prosesində funksional genişlənməyə məruz qalır və onda yeni funksional əlamətlər formalaşır. Xüsusilə vasitəsiz nitq aktında bunu mümkün hesab edirik. Dünya dilləri üçün universal xüsusiyyət daşıyan belə inkişaf məntiqən onu sübut edir ki, dildə dəyişmə və ya inkişaf faktoru onun mövcudluğunun əsas şərtlərindəndir. Bütün bunlara nəzərən dilin ən çox dəyişməyə məruz qalan səviyyəsi leksikadır. Bunun da ictimai, siyasi, sosial və psixoloji səbəbləri vardır. Cəmiyyətin iqtisadi-siyasi quruluşunun dəyişməsi dilin lüğət tərkibində çoxlu sayda leksemlərin çıxması və onun yerinə yeni anlayışları bildirən sözlərin daxil olması tam təbii haldır. Bu vaxt dilə gələn və gedən sözlərin proporsiyasından danışmaq mümkünsüzdür və ya mənasızdır; burada əsas meyar dilin lazımi anlayışları ifadə etmək ehtiyacıdır. Dil insanların ünsiyyət tələbatından asılı olaraq, dil kollektivinin üzvlərinin şüurunda nəyisə, hansısa məfhumu ifadə etmək ehtiyacından asılı olaraq yeni sözlərə yer verir.

Dilin leksikasında gedən inkişafın digər növü sözün semantikasında baş verən struktur zəginləşməsi ilə bağlıdır. Bu problemin öyrənilməsi qədim Yunan filosoflarından başlasa da, bu gün də davam edir; onlar leksik vahidlərdə çoxmənalılıqdan bəhs etsələr də, əsas diqqəti sözlər əşyalar arasındakı təbii əlaqənin mövcud olub-olmamasına yönəldirdilər. Beləliklə, qədim dünyanın mütəfəkkirləri sözlərin semantikasında baş verən dəyişiklikləri müşahidə etmiş, sözlər arasında semantik köçürmələrin mövcudluğu qənaətinə gəlmişlər. Bu, dövrünə görə mühüm elmi yenilik hesab edilə bilər. İlk dəfə Aristotel sözlərin mənasının cinsdən növə və növlər arasında köçürülməsinə fikrini irəli sürməklə sözün semantikasında baş verən çox mühüm dəyişmənin prinsipini ortaya qoyur (1). Bununla da Aristotel sözün məcazi mənasına ayrılması nəzəriyyəsinin başlanğıcı qoyulur. Sonralar sözün məcazi mənası ilə bağlı V. fon Humboldt, A. Potebniya, Q. Paul kimi digər görkəmli dilçilər dilin inkişafı fonunda sözlərin məcazlaşması, onlarda yeni semlərin formalaşması ilə bağlı mühüm ideyalar irəli sürmüşlər. Beləliklə, qədim Yunan mütəfəkkirlərindən sonra sözlərin məcazlaşması ilə bağlı XVIII əsrdən başlayaraq böyük tədqiqat əsərləri meydana gəlir. Lakin problemin geniş elmi təhlili və bu sahədəki irəliləyişlər XX-XXI əsrlərə aiddir. Böyük rus dilçisi V. V. Vinqradov yazırdı ki, sözlər təkmənalılıqdan çoxmənalılığa doğru inkişaf edir, bu prosesdə onların hansı kontekstdə məcazlaşması yolu ilə çoxlu mənalı formalaşır (2, 18). Yuxarıda sadalanan müəlliflərin tədqiqatlarında sözlərdə məcazi mənalıların meydana çıxmasının prinsipləri struktur dilçilikdə nə qədər ciddi cəhədlə öyrənilsə də, nə qədər elmi nailiyyətlər əldə olunsada, yəni məcazlar üzrə köçürmə mexanizminin prinsipləri öz həllini tapa bilmirdi. Yalnız dilçilikdə antroposentrik paradigmanın meydana gəlməsi, antroposentrik dilçiliyin prinsiplərinin formalaşması məcaz köçürmələri ilə bağlı çox mühüm məsələlərə aydınlıq gətirdi. V. Q. Qak yazırdı ki, dil nə qədər ki, inkişaf edirsə etsin, o, bir faktı təsdiq etməli olacaq ki, sözün semantikasi insan şüurunda əks olunan obyektiv reallıqdan kənarında öyrənilə bilməz (3, 95). Amerika koqnitiv dilçiliyində C. Lakov leksik vahidlər arasında semantik köçürmələrin semantik sahələr arası münasibətlər kimi səciyyələndirməklə bu istiqamətdəki tədqiqatlara yeni impuls verdi (7). Və ümumən dilçilikdə semantik köçürmələrlə bağlı belə bir konsepsiya irəli sürüldü ki, bütün insanların şüurunda semantik köçürmə modeli vardır və o, istənilən anda hərəkətə gələrək müxtəlif məcaz növlərini formalaşdırır. Bu aspektdəki tədqiqatlarda köçürmələrin milli mədəniyyətlə, milli mentalıqla bağlılığı məsələsi dilçilikdə yeni problemləri üzə çıxartdı. Bu da assosiasiya olunmuş predmetlərin, hadisələrin dildəyişicilərinin həyatı dərk etmə tərzilə bağlı olması məsələsi ilə bağlıdır. Deyək ki, slavyan xalqlarının dildəki assosiasiyalar sistemi Alman dillərindəkindən fərqlidir, və ya bəzi hallarda üst-üstə düşür. Bunların da öz mədəni – tarixi əsası var. Dildə leksik assosiasiyaların formalaşması dil kollektivinin dünyanı dərk etmə modelindən, onun psixologiyasından asılıdır. Bunun əsasında metafora, metonimiya (sineqdoxa metonimiyasının növü kimi qəbul edirik) kimi məcaz köçürmələri formalaşmışdır. Məcazlaşma dillərdə universal hadisə olması ilə yanaşı, milli-etnik şüurla da tənzimlənir. Misallara müraciət edək: “Змиорка: 1. İlanbalığı 2. Məc. mənə: Uca boylu, incə bədənlili qadın (9, 221). Жена с висока тънка фигура, 3. Лоша жена” (11, 268). “İlan balığı” ilə qadın arasında assosiasiyanın yaradılması diqqətimizi cəlb edir. “Zmiorka”nın adı çəkilən lüğətlərdə iki assosiativ məna verilməmişdir. Birincisi “Uca boylu, incə belli qadın” digəri isə semantik cəhətdən ona əks olan məna “bəd qadın/ sərt qadın” (ola bilsin ki, insanı çalan, acılayan) mənalıdır. Maraqlısı budur ki, assosiativ mənalardan biri müsbət, digəri isə mənfi münasibətin daşıyıcısıdır. Eyni leksik vahiddə belə əks mənada assosiasiyaların yaranması təbii ki, Bolqar dilində mövcud olan “ilan” fenomeni ilə bağlıdır. Və qeyd olunan ikinci məna

köçürülməsində ilan aid əlamətin izləri semantik cəhətdən zəifləmiş şəkildə qorunub saxlanılmışdır. Başqa bir misala baxaq: “Причернява ми-Gözlərim qaraldı, 2. Məcəzi m. Özümü itirdim. (9, 488). Губя самообладание не могу да се контролирам - Özümə hakim ola bilmirəm” (11, 707).

Gözlərim qaraldı ifadəsi bolqar dilində öz həqiqi mənasında işləndə burada assosiativ əlaqələnmədən söhbət gedə bilməz. Lakin bu hadisənin psixoloji məqamın üzərinə köçürülməsi yeni məzmunlu ifadənin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Belə bir mürəkkəb köçürmə prosesi təkcə Bolqar dilində deyil, digər dillərdə də səciyyəvi haldır. Bəzən leksik vahidlərdə məcazlaşma həqiqi mənaya çox yaxın olan semlərin yaranması ilə müşahidə olunur: “Гладя: Той я глади с ръка по лъскавата козина (11, 116); Ütüləmək. 2. Məcəzi mənə - tumarlamaq, sığallamaq” (9, 124). Verilmiş misalda “ütüləmək” mənası «гладя» felinin həqiqi mənasıdır. Lakin “tumarlamaq, sığallamaq” onun məcazi mənasıdır. “Ütüləmək”lə “tumarlamaq”, “sığallamaq” mənaları arasındakı əlaqələnmə müxtəlif semantik sahələrə aid sözlərin assosiativ əlaqəyə girməsi ilə səciyyəvidir. Verilmiş misalda “ütüləmək”lə “sığallamaq/tumarlamaq” arasında assosiativ əlaqələnmə daha canlıdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində “ütüləmək” sözünün fərqli mənası həqiqi mənaya semantik cəhətcə daha yaxın olan “davranışındakı nöqsanları düzəltmək” semantikasi semantik cəhətcə yaxın assosiasiyaya adlandırıla bilər. Bu xüsusda diqqətimizi bir məqam da cəlb edir. Bolqarıstan bir müddət Osmanlı imperiyasının tərkibində mövcud olmuş və bu dövrdə çoxlu sayda türk mənşəli sözlər Bolqar dilinə keçmiş, indi də onlar bolqar dilinin reallıqları ilə fəaliyyət göstərir. Məsələn: “Каумак. Най –хубавата.най добрата час т от нешо, каймакът на обществото каймакът на ергените (11, 328). Qaymaq. 2. Məs. mənə: elita Cəmiyyətin qaymağı” (9, 268).

Müasir Azərbaycan dilində də işlənen bu leksik vahidin “elit” semantikasi “üz-qaymaq” assosiasiyası üzrədir. Müasir bolqar dilində qeyd olunan assosiasiya tipi də “üz” semantikasi əsasında formalaşmaqla universal səciyyə daşıyır. Burada da semantik sahələrarası əlaqələnmə “qıda (məhsul) – cəmiyyət” modeli əsasında formalaşmışdır. Leksik məcazlaşmanın bir yolu da bolqar xalqının mifik düşüncəsi, milli-etnik düşüncə çevikliyi (anekdotlar), adət-ənənələri ifadə edən sözlərin məcazlaşması ilə bağlıdır. Bu tipli sözlər ya mətnin məzmununa tam ehtiva edən leksemlər, ya da hadisənin tam təmsilçisinə çevrilənlərdir. Misala müraciət edək: “Orisnitsa - peri, falçı. Aktyorlar (ümumiyyətlə cəmdə) yeni doğulmuş uşağın doğuşda taleyini proqnozlaşdırırlar. Eyni və ya oxşar funksiyaya sahib olan simvollar bir çox mifoloji ənənələrdə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, insan taleyindən məsul olan tanrıya itaət edirlər. Proqnozlar xoşbəxt bir həyat, işdəki uğurlar və uğursuzluqlar, uğursuzluqlar, bir insanın həyatında qarşılaşacağı çətinliklər haqqında ola bilər. “Orisnitsa” qədim slavyan mifologiyasında uşaq doğularkən onun taleyini qabaqcadan xəbər verən qadın “peri, falçı” belə adlanırdı. Məlumdur ki, bu xəbər yaxşı da, bəd də ola bilərdi (10, 578). Bolqar ənənəsinə görə onlar iki bacıdır. Müqəddəs Petka (Həftənin beşinci günü) və Müqəddəs Nedelya (Bazar günü). Digər slavyan dillərində çox az işlənen bu leksem Bolqar dilində də çox az işlənir. Başqa bir misal: “Bai Ganyo” bütün zamanların qəhrəmanıdır. Aleko Konstantinov bu obrazında XIX əsrin 90-cı illərinin bolqarlarına xas olan mənfi xüsusiyyətləri onun simasında toplamışdır. “Bai Ganyo” acgöz, xəsis, eqoist, hiyləgər və yalançı, münafıqdır, özünə inamı çoxdur, bunun səbəbi maddi vəziyyətidir. Bunlar günümüzdə "barın adamları" adlanır. Zəngin bir tacirdir, hər şeydə mənfəət axtarır, “gücsüz”ü heyran etmək istəyir. Bəzi gənc "iş adamları" kimi o da kobud, aqressiv, həyasız, tərbiyəsiz və kobuddur. Bu xüsusiyyətlərə sahib insanlar bizim dövrümüzdə müşahidə olunur. Və onları Bai Ganyonun "nəvələri" adlandırmaq olar. Bu gün bu müasirlərə hər yerdə rast gəlmək olar: məktəbdə, küçədə, qatarda, avtobusda və hər yerdə. Təəssüf ki, gənc nəslin Bai-Gan davranışının daşıyıcısı olduğunu söyləmək olar (4, 269). XIX əsrlə müqayisədə bu obraz semantikasını daha da genişləndirərək semantik transformasiyaya məruz qalmışdır. Görünür, müasir bolqar milli mühitində həmin obrazın prototipləri daha çox nəzərə çarpır. Digər bir misal: “Baba Marta” bolqar xalq düşüncəsində əsrlərcədir yaşayır. Metonimik köçürməyə əsaslanan bu adla yazın gəlişini assosiasiya edirlər. Bolqar inamına görə mart ayının havasını bilmək olmur; gah gün çıxır, gah qar yağır. Baba Marta bundan əsəbləşir. Bu ayda Bolqarların xüsusi tikməsi olur, onu martın 1-dən yaxalarından asırlar. Beləliklə, Baba Martada sağlamlıq, bol məhsul arzusu ilə inanlar təbiətin bu vaxtı assosiasiya edirlər. Əslində bu kult əkinçilik kultu ilə bağlıdır. İlin bu vaxtında kasıb bolqarlar sevinirlər ki, Baba Marta onlara kömək edəcək (5). Göründüyü kimi, “Baba Marta” məcazlaşaraq semantik strukturu xeyirxahlıq, insanlara xoş niyyətlərlə yanaşan, onlara kömək edən mifoloji varlıq kimi semantik çalarlar qazanmışdır. Bu tipli məcaz köçürmələrində bir mətnin bütün mənası incəliyi, yumorluluğu, dərin mədəni tarixi kökləri ilə həmin leksemdə yaşayır.

Məcaz köçürmələrinin bir növü də söz birləşmələri və ya cümlələrə aiddir. Prinsipcə onlar yuxarıda izah olunan məcaz köçürmələrindən fərqlənməyə də, müəyyən qədər özünəməxsusluqlara da malikdir. Misallara müraciət edək: “Черешка върху (на) тортата” – tort üstündə albalı. Bu ifadə Bolqar milli mədəniyyətinə söykənir (8). Bildiyimiz kimi, tortun üzərində albalı həm estetik, həm də dad baxımından çox dəyərlidir. Adətən, təkcə Bolqarıstanda deyil, dünya xalqlarının şirniyyat mətbəxində tortun hazırlanmasında albalıya da xüsusi önəm verirlər. Belə demək mümkünsə, albalı tortun müəyyənləşdiricisinə çevrilir; bu mənada albalı bu kontekstdə xüsusi estetik dəyərə malik olur. Məhz bu məzmunu əsasında ifadənin məcaz köçürməsinə məruz qalması “черешка върху (на) тортата > черешка ‘най-показателна, ярка проява на нещо’” frazeoloji birləşməsinin yaranmasına məntiqi əsas vermişdir. Yəni tortun üstündə albalı diqqəti cəlb edən amildir. Onun bu semantikasi yeni frazeoloji birləşmənin yaranmasına səbəb olmuşdur (6, 131-142). Müasir dövrümüzdə Bolqar dilində qeyd olunan frazeoloji birləşmənin həm daxili forması, həm də frazeoloji semantikasi yanaşı olaraq mövcuddur. Bu ifadənin frazeoloji mənası həqiqi mənanın məcazlaşması hesabına baş vermişdir.

İctimai-siyasi sərəitnin gərginləşməsi, adətən, dildə siyasi məzmunlu məcaz köçürmələri hesabına metaforaların yaranmasına stimül verir. Belə birləşmələr metafora modelləri qəlibində formalaşır. Məsələn: “Политически чадър”.

Bildiyimiz kimi, metaforalar fərqli semantik sahələrə aid sözlərin assosiasiyası nəticəsində meydana gəlir və onların koqnitiv modelləri vardır. “Siyasi çadır” frazeoloji birləşməsi “Чепешка върху (на) тортата” frazemindən fərqli model əsasında meydana gəlmişdir. Bundan əlavə, bu tipli məcaz köçürmələri frazeoloji birləşmələrin meydana gəlməsinin fərqli yoludur (6, 131-142). Məcaz köçürmələrinin bir növü də söz birləşməsinin və ya cümlənin məcazi mənə üzərində qurulmasıdır. Bu tipli məcazlar dolayısı ilə, lakin ciddi emosional effektdə malik təsir gücü ilə ünsiyyətdə qarşı tərəfə hesablanılır. Adətən, xalq məsəli, bəzən də atalar sözü səviyyəsində meydana gələn belə konstruksiyaların ifadə etdikləri mənalar folklor səviyyəsinə qədər yüksəlir və ümumişləklilik hüququ qazanır. Məsələn: “Каруцата пред коня” – qaydalara əməl et. Bu frazeoloji birləşmənin ümumi məzmununda nəzərdə tutulan fikir bir çox dillərdə, xüsusən də Azərbaycan dilində ekvivalent ifadəyə malikdir. Fərq yalnız onlar arasındakı ifadə konstruksiyasıdır. Görünür, bəşəriyyət qarşılaşdığı hadisələrə münasibətdə bəzən oxşar reaksiyalar verir və onlar da dildə öz ifadəsini tapır, yeni ifadələr formalaşır. Dil hər vaxt kommunikasiya zamanı meydana çıxan emosiyaları və ya anlayışı vermək üçün mövcud imkanlara tez-tez müraciət edir, dildəşiyicisinin intellektual səviyyəsindən və onun dilin imkanlarından istifadə etmə qabiliyyətindən asılı olaraq novatorluq göstərir. Leksik səviyyədə novatorluq leksik vahidlərin semantik strukturunda meydana gələn yeni səmlər, yeni yaranan frazemlərin təmsalında təzahür edir.

Dildə hansı cür formalaşmasından asılı olmayaraq meydana gələn frazeoloji birləşmələr yeni leksik hadisə sayılır. Çünki leksikaya yeni dil vahidi gəlir; dil hansısa emosiyaları, hissi incəlikləri vermək üçün müvafiq kontekstdə dəqiq ifadə vasitəsi kimi nitq dövryyəsinə daxil olur. Bolqar dilində digər dillərdə olduğu kimi, dildəşiyicilərinin ünsiyyət ehtiyacını ödəyəcək səviyyədə leksik vahidləri, eləcə də frazeoloji vahidləri vardır. Bunların sayəsində müasir elmi – texnoloji inkişafdan irəli gələn bir sıra leksik problemlərin öhdəsindən bolqar dili tam gəlir. İnkişaf etmiş Avropa dilləri sırasındadır. Bu xüsusiyyət onun mükəmməl fonetik sistemində, daim inkişaf edən leksik sistemində və qrammatikasındadır. Ona görə də belə nəticəyə gəlirik ki, bolqar dili dünyanın qabaqcıl xalqlarının dili kimi, daim dəyişir və inkişaf edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Барабаш О.В. Подходы к пониманию феномена полисемии: <https://cyberleninka.ru/article/view/podhody-k-ponimani...>
2. Виноградов, В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – Москва, 1972, 601 с.
3. Гак В.Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова // Вопросы описания лексико-семантической системы языка. 4.1. Тл: Издво Москов. пединститута иностр. яз. им.М.Тореза, 1971.,95.
4. Георгиева, С. За новите двуезични фразеологични речници и антропоцентрични подход при лексикографирането. – В: 70 години българска академична лексикография. София: 2013, с. 269-275.
5. Даскалова-Перковска и др. 1994: Даскалова-Перковска, Л., Добрева, Д., Коцева, Й., Мицева, Е. Български фолклорни приказки. Каталог. София: УИ „Св. Климент Охридски“ 1994
6. Диана Благоева. Дефразеологизацията като източник на лексикални и семантични иновации в съвременния български език. в: езиковедски изследвания в чест на проф. Сийка Спасова-Михайлова. София, аи „проф. Марин Дринов“, 2011, с. 131-142. България, София.
7. Лакофф, Джонсон 2004: Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Москва: Едиториал УРСС, 2004, 256 с.
8. Шулежкова Светлана Григорьевна (2019), “русские и болгарские фразеологические НЕологизмы как объект словарного описания”. [Elekt. resurs: cyberleninka.ru > article > russkie-i-bolgarskie-frazeolo...](https://cyberleninka.ru/article/view/russkie-i-bolgarskie-frazeolo...)
9. ВАр - Bolqarca-Azərbaycanca lüğət. Bakı, Avropa, 2017, 681с.
10. БТР-Българский тълковен речник. Наука и изкуство. София 2013, 1093 с.
11. Съвременен тълковен речник на българския език с приложения. Велико Търново: GABEROF, 1995, 1102 с.

Аçar sözlər: bolqar dili, leksika, məcaz, frazeoloji birləşmə, mənə.

Ключевые слова: болгарский язык, лексика, метафора, фразеологическое сочетание, значение.

Keywords: Bulgarian, lexical, figurative, phraseological combination, meaning.

Образность в лексиконе болгарского языка

Основоположник современной теории языка F.de Соссюр отмечал, что язык меняется и развивается. Изменение языка как фактора развития охватывает все его уровни. Но темпы развития и изменения уровней не одинаковы. Лексический уровень языка имеет ряд особенностей, являясь в этом отношении более активным. Из них можно выделить появление новых слов в семантике слов путем образности, образование фразеологических союзов, создание новых лексических конструкций для точного выражения мысли в соответствии с ее тонкими, коммуникативными требованиями и др. может быть помечен как. В статье эти проблемы были интерпретированы на основе лексики болгарского языка. В заключение отмечается, что лексика болгарского языка богата, она постоянно развивается и обогащается. Основным источником лексического обогащения является собственный баланс болгарского языка.

METAPHOR IN THE LEXICON OF THE BULGARIAN LANGUAGE

Summary

Founder of modern language theory F.de Sossor noted that the language is changing and developing. The change of language as a factor of development covers all its levels. But the pace of development and change in levels is not the same. The lexical level of the language is more active in this respect and has a number of features. The formation of new semantics in the semantics of words, the formation of phraseological units, the creation of new Lesic constructions for the precise expression of the idea in terms of subtle, communication requirements, etc. can be saved as. These problems are explained in the article based on the lexicon of the Bulgarian language. Finally, the article concludes that the lexicon of the Bulgarian language is rich, constantly developing and enriched. The main source of lexical enrichment is its own balance of the Bulgarian language.

Rəyçi: dos. Bisserka Nikolova Veleve-Petroussenko